

Марија
ОРБОВИЋ

НЕПОЗНАТА МИЛЕНА БОЈОВИЋ

УДК: 929:Бојовић М.(093.3)

АПСТРАКТ: *Милена Бојовић (1867-1943), сестра војводе Петра Бојовића и владике жичког Јефрема Бојовића, провела је живот у сенци своје браће и остала релативно непозната. Предавала је историју Срба на Вишој женској школи у Београду и држала предавања о темама из српске прошлости, која су објављивана. Њен највећи и најзначајнији рад којим је оставила драгоцене податке о својој породици остао је у рукопису.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Милена Бојовић, Рада Бојовић, Виша женска школа, Горња Коњуша, Топлички устанак, Даница Марковић, Чачак, Жичка епархија, Јефрем Бојовић*

У Архиву Српске академије наука и уметности у Београду чува се рукопис „Успомене на нашу Нану”¹ у коме је Милена Бојовић у форми дневника записивала догађаје и своја размишљања и сећања на њих, почев од 28. октобра 1904. до 3. септембра 1933. године. Овај временски период омеђен је за њу најтежим догађајима – смрћу мајке Раде, Нане, како су је звала њена деца и губитком брата, владике жичког Јефрема. Та свеска већег формата, обима 152 стране, исписана читким рукописом, само на први поглед садржи догађања обухваћена раздобљем од тридесетак година, јер читањем се увиђа да је то, заправо, период дужи и од једног века.

Опхрвана болом због смрти мајке, Милена Бојовић почиње да пише овај дневник-мемоаре, налазећи утеху у обраћању мајци које више нема и, сећајући се разговора са њом, несвесно оставља драгоцене податке о њиховој породици, али и о животу патријархалног српског живља под Турцима, па и касније.

Рођена је почетком 1867. године, као најмлађе дете у породици Перуте и Раде Бојовић у Мишевићима, засеку Радијевићи код Нове Вароши, где су се Бојовићи доселили из Васојевића у Црној Гори. Били су сиромашни, оптерећени великим дажбама према Турцима, али угледни. Нарочито цењен био је Перутин старији брат Саво, који је због својих способности, мудрости и храбрости био кнез сјеничке нахије и, као такав, велика сметња Турцима: „Особито се знало, да он заклања народ од турскога зулума. Чим би се учинила коме каква неправда он је трчао турским властима па би тражио правду. Било разлогом, митом или чак и пријетњом тек он је успијевао да спасе људе од биједи. И онај је народ вјеровало да је он био у стању скинути човјека с вјешала. Е, то је Турцима било за јад и нијесу га могли трпјети већ су му дошли главе. Није му још било четрест година кад је погинуо. Позвали су га у Сјеницу, бајаги на неки

1 | Рукопис је заведен под бројем 14772.

договор у њихов суд - меулис - и тамо су њега и још једног виђеног Србина отровали отровном кафом. Чим су изашли позлило им је. Онај други имао доброг пријатеља у Сјеници те отиди њему и био је срећан, одмах су му почели давати млијеко и крв од патке, те се он спасе. Несрећни Саво похитај жалосној кући и једва жив доћи. Болова јадан десет дана па у мукама испусти душу”.²

Ожалили су га многи, а највише његов брат Перута, који се од те жалости није опоравио до краја живота. Према речима Миленине мајке, више је жалио за братом него за својом децом: „Умрло нам је четворо ђеце у малим годинама а јадни Илија у најлепше доба – и сва је та жалост била на једној страни а сам јад за братом на другој. Није прошло дана да не јекне: Саво, дивна главо! Саво мудра главо!”³

Мајка Рада рођена је 1822. године у селу Лопиже, у близини Сјенице, и потиче из такође угледне породице, где су јој се нарочито браћа Јово и Ново истицала јунаштвом, пошто „у оној дивљој, бесудној земљи морало се живљети вјечито на пушци, јер је било заваде и са својим, а већ о Турцима не треба ни помињати”. Имала је само петнаест година када су је удали, о чему је причала:

„Тужна је и претужна била моја удаја. Како се тамо, у оно доба удавало – то није било удавање већ заробљавање. [...] Почели су ме просити није ми се навршило ни четрнаест година, не због мене, коју ти нико није ни гледао, ни питао, већ по гласу мога оца и куће. Па иако ме је вољео много мој бабо и браћа ми опет нису ни помишљали да ме оставе, док порастем и станем на снагу, пошто је такав био онај луди обичај. И они су опет гледали и бирали кућу, ђе ће ме дати, не питајући мене: хоћу ли ја и за кога. Па као што ни просиоци нијесу мене гледали, већ кућу, тако ни они нијесу разбировали, какав је момак већ из какве је породице. И кад ме је затражио ваш стриц, покојни Саво, Бог да га прости, за свога брата а нашега оца, њима је било по вољи јер је дом био чувен а Саво кнез цијелој нахији. Пристали су радо и дали ме а мени је речено пошто је све без повратка било свршено. Тек толико, колико и ја да знам. [...] То ти је као кад би човека изагнали из топле, свијетле куће у ледену и мрачну зимску ноћ. Ето тако ми је било али ме нико није питао, како ми је, иако су ме вољели, а ја нисам знала нити смјела рећи – нећу. Док сам била испрошена спрема сам се – а жалосна срца. Толико ми је било жао: оца, брата и сестрице и толико ми је било немило то удавање жалећи ове, што остављам, да сам кријући одвајала од оне моје веселе спреме те њима остављала, мислећи: што ће мени и коме га носим? Ако се буде требало, ја ћу себи урадити а њима нема ко.

И дође вријеме – одведоше ме, чињело ми се, преко свијета. Никога у новом дому нијесам познавала сем ђевера Сава, који ме је виђао и ја њега. Било је јесење доба испред Лучина-дне. За све оно вријеме, доласка сватова, поласка од куће, бучног сватовског хода, доласка у дом и дочека: за све то трајање била сам као у вртоглавици, несвијести. Збуњена, уморна, жалосна нити сам шта виђела,

2 | Успомене на нашу Нану, стр. 82 [задржане су све језичке и правописне особености оригиналног текста Милене Бојовић, без лекторских и коректорских интервенција – прим. М. Матовић].

3 | Исто, стр. 83.

нити знала о себи. Тек сјутрадан, почела сам се разбирати и посматрати ће сам и шта се дешава. Од укућана први, који ми је изгледао добар, био је свекар, бог му дао царство небеско! Осјетила сам, да ће ми он замјенити оца. Свекрва ми се учињела љута, заова ћутљива, а јетрва – немила. Младожењу нијесам виђела док се нијесмо вјенчали, а то је било тек трећег дана. Тамо, у оно вријеме, није било цркве, но су сви обреди вршени по кућама а причест на гробљу. Доцније већ подигнута је једна црква од дрвета. Вјенчали су нас у згради и ничега се не сјећам, док ми ђевер није скинуо пријевјес с лица и тада сам тек виђела онога с ким сам вјенчана – свога мужа. А и он мене. Дијете, ништа ми се ружније није учињело од њега у моме вијеку и било ми је, као да се је отворила преда мном нека црна провалија, у коју ћу пропасти. И дан дањи, кад се сјетим онога часа утрни ми коса на глави. Ето, чедо моје мило, таква је била моја удаја, У прво вријеме, да сам смјела од страха Господњег, ја бих себи дошла главе, или бих, да нијесам мислила на глас мога оца и браће – побјегла главом у свијет”⁴

Била је сувише млада за тежак живот који је чекао, али временом се привикла и, захваљујући својој вредноћи, доброты и вештини у обављању домаћих послова, постала је омиљена, а нарочито је ценио свекар. А кад су се после пет година почела рађати деца, њен живот је добио нови смисао и пуноћу („Тежак рад постаде ми лак, и благословен, те зашта бих се прихватила пратио ме напредак”). Много година касније причала је својој кћерки Милени о тим данима:

„Увијек сам се радовала, кад ноћи почну дужати. Дани краћају а с њима и дневни рад по кући и око стоке те сам имала више времена за ручни рад. Тамо се рано вечеравало па чељад и ђеца полијежу а ја сам имала дугу ноћ пред собом. Нијесам могла поранити ка друге жене него сам од вечера па до послије поноћи радила а да ми се никад не задријема. Од Крстова-дне па тамо до Благовијести, кадгод није био празник, проводила сам ноћи у раду. Оно, истина, тамо се празновало много празника мањих осим великих. Уочи свих тих и малих и великих празника није се смјело радити. На мање смјело се је дању све друго сем предива и ткања. То ми је много сметало и ја сам, да ми Бог опрости, често прегрешивала. Шта ће се? Пуна кућа чељади и ђеце, које је требало и обући и обути. Ништа се није куповало сем капе. Само један Бог зна, колико сам рада претурила преко мојих руку. У то доба дугијех ноћи требало ми је порадити све крупне радове за цијелу годину. Најпрече ми је било да средим конопљу и прећу за ткање. [...] Пошто бих отрлила конопљу требало је прести – а то је претежак рад. Прво је треба ослободити оне тршљике, поздера, па после је, поново још трлити и мекшати па тек метнути је на гребен. А уз то је треба сушити на сунцу или поред ватре. Но ће је сунце у зимње доба? Те тако остаје само поред ватре а то је опасно; ништа лакше него да се упали – плане као барут. Веома је често, да људима изгори кућа са женске непажње. Плане, дохвати кров на онијем кровинарама те све оде у прах. Сачувај Боже! Кажем ти, најтежи рад... Пошто свршим то све почнем прести и увијек сам знала, колико дана и ноћи имам за тај посао. Похитала бих, да средим све по кући, да ми чељад и ђеца вечерају, па

пошто их намјестим да спавају а оно, које ми је у колијевци, принесем крај себе и сједнем за рад, радујући се, што имам пред собом дугу ноћ кад могу радити без прекидања. Друге су се жене, да би одољеле дремежу, скупљале на посијела; ја нијесам никад ишла тамо. Најбоље и највише сам могла урадити сама и у својој кући. Често сам, кад имам много а пред празнике је – остајала на раду по сву ноћ и дочекивала чељад која су устајала. Могла сам ласно поднијети да не спавам по једну ноћ. Онда је настао кућевни посао: сређивање стоке, мјешег, ручак... И чим бих стигла послуже ручка – опет преслицу у руке. [...] Тако цијеле, дуге зиме; стизала сам да опредем и конопљу и вуну и преко свега сам стизала, да ми је све по кући у реду и да су ми ћеца и обувена и обучена и опрана... У велике poste сам награђивала разбој те ткала: платно, сукно, поњаве... но тада је настајао и прољећни пољски рад и стока се младила. Они планински крајеви су сурови у то доба. Хладно је, пада сусњежица, дувају силне вјетрине па треба од те непогоде чувати: јагњад, јарад и остало све од стоке, што га је испила зима и што је измодило... А по врх свега: ниси свој, немаш слободе. Аргатујеш оној земљи – није твоја; трудиш се око мала – Турчин ти узме, не остави ти, тек колико да се не умре; подижеш ћецу своју – туђе робље... тежак је и чемеран оно био живот.

Зато смо се и трудили, ми родитељи ваши, да вас избавимо и у срећнији живот уведемо. Тежину ропства сам силно осјећала од свога постања али мјера је била превршена, кад Турци отроваше јаднога Сава, стрица вам, Бог му дао царство небеско! Од тога доба, ходила, радила, дању, ноћу увијек ми је било у памети: морам ћецу спасти испод некрста, морам их склонити у слободну царевину – Србију. Није било никаква изгледа да ћу их моћи срећно превести и живе али, мени је у дубини моје душе неки глас говорио: велика је сила и моћ у Бога – он ће ти помоћи.⁵

Школовање и рад у Вишој женској школи у Београду

Свесна да нема напретка без слободе и школовања, мајка Рада је све своје способности употребила да својој деци омогући напредовање у слободи. Њена заслуга је још већа ако се зна да је Перута био и против селидбе и против школовања, јер није веровао да је то могуће, с обзиром на услове у којима су живели. Ипак, сва деца, осим Јована, су се школовала, захваљујући највише упорности њихове мајке.

Најстарији син Илија, већ је био свештеник и извесно време радио као учитељ, када су, уз велике напоре, 1867. пребегли у слободну Србију и населили се у Радаљеву код Ивањице. Јеврем је завршио Богословију у Београду и теолошке студије у Москви, а Лука и Петар су после војне академије остварили завидне војничке каријере, нарочито Петар, потоњи војвода.

Како у оно време није поклањана никаква пажња школовању женске деце, и Милену би задесила иста судбина, да њена мудра мајка није одлучила другачије, и поред противљења њеног оца. Размишљала је овако:

5 | Исто, стр. 46-49.

„Сад су ми синови, Богу хвала, лијепо упућени и својим ће радом стати у ред најбољег друштва, а моја је дужност, да се постарам и за ово женско дијете. Она је једна сестрица међу браћом па кад је дао милостиви Бог, те је тако воле – не смијем је од њих одвојити. Ако се не потрудим, да ми учи школу но ми остане на селу - тиме ћу је већ одвојити. У овој срећној земљи, отворен је пут бољитку и мушком и женском само ако ваља и ако га родитељи упуте. Нека учи и спреми се за самосталан живот јер, тешко ономе ко очекује од туђе руке.”⁶

Још када је обећала да ће Миленино школовање издржавати сама сопственим радом и најтврђи противници су се повукли пред њеном упорношћу, знајући да мора само тако бити. Као што је и осталу децу одводила пешице у град на школовање, Луку у Београд, а Петра у Ивањицу, Ужице, па у Београд, тако је Милену и свога унука Милоша, сина тада већ покојног Илије, одвела у Ивањицу да уче основну школу. Нема писаних података о томе, осим Милениних записа из којих се види да је основну школу завршила око 1880. године, управо у време када су Лука и Петар завршили војну академију у Београду, а Јеврем теолошке науке у Русији. Упорна мајка Рада одвела је Милену у Београд и предала је браћи да воде рачуна о њеном даљем школовању.

Уписала се у Вишу женску школу, која је тада трајала пет година⁷, и завршила је са одличним успехом школске 1885/86. године. За време школовања, као најбоља ученица, добила је на поклон од краљице Наталије књигу „Марија Антоанета”⁸. Пошто је брат Лука службовао у Крушевцу и Милена Бојовић је, по завршетку школе, радила као учитељица у овом граду – у мушкој основној школи 1886/87, а у женској, наредне школске 1887/88. године. Већ следеће, 1888/89. године враћа се у Београд и запошљава у Вишој женској школи као помоћница (12. новембра 1888), а три године касније (15. августа 1891) као класна учитељица. Према тадашњим законским прописима, помоћница је у овој школи обављала приправнички посао учитељице у трајању од три године „како би се у тој служби боље спремила да може бити учитељка у основним школама”, а после тога је или одлазила да ради у основној школи, или је остајала у Вишој женској школи као класна учитељица.⁹

6 Исто, стр. 87.

7 Изменом Закона о Вишој женској школи од 31. октобра 1886. године уведен је VI разред, који је отворен тек августа 1888.

8 Живот и дело војводе Петра Бојовића, Нова Варош, 1998, стр. 63.

9 Према Закону о уређењу Више женске школе од 16. августа 1879. године, чланом 10. регулисан је рад класне учитељице: „Класне учитељке пазе на ред у разредима, воде белешке о долажењу ученица у школу, пазе на понашање и владање ученица како за време школских часова, тако и за време одмора између часова, и воде ученице свјог разреда у цркву, кад којој ред дође. Свака класна учитељка предаваће и по који предмет и може имати недељно до 12 часова; и ако би класна учитељка предавала који страни језик или вештину, она неће за то имати никаквог додатка.”
А члан 11. прецизира: „...класне учитељке Више женске школе могу бити само оне, које су с врло добрим успехом свршиле код нас Вишу женску школу или на страни сличну школу; које су положили учитељски испит са врло добрим успехом и поред тога, са врло добром оценом вршиле дужност помоћнице Више женске школе или учитељке основне школе најмање две године.”

У то време већина наставног особља у Школи биле су класне учитељице јер су то прописи дозвољавали, мада „за предавање појединих наука, које не би могле стићи да предају класне учитељке, може министар просвете и црквених дела одредити стручне професоре из других просветних завода, као хонорарне предаваче”.¹⁰ О квалитету рада класних учитељица владало је веома похвално мишљење: „Све до 1898. године Виша женска школа имала је двојак значај „да даје више образовање нашем женскињу и у исто доба да спрема учитељице. Како је у прво доба била велика потреба у учитељицама, то су неке ученице и пре свршетка школе постављане за учитељице, а доцније многе ученице чим сврше Вишу женску школу, добијале су за учитељице не само основних школа, него у прво доба за помоћнице, а убрзо и за учитељице Више женске школе. Из Више женске школе до 1896. године изашао је велики број ученица, које као учитељице својим радом у школи нису ни у колико изостајале од учитеља који су свршили учитељску школу”.¹¹

Ипак, изменама и допунама Закона из 1879. године, које су донете 1898, критеријуми за рад у школи су пооштрени па „класне учитељице Више женске школе могу бити оне, које су редовно свршиле философски факултет овде или на страни; или оне, које су свршиле Вишу женску школу и положили учитељски испит с врло добрим успехом, а поред тога су као ванредне ученице слушале философски факултет, или су служиле као учитељице основних школа најмање пет година, а да им резултат годишњих оцена за то време износи најмање 4 1/2; или оне које су служиле као више учитељице у девојачким школама најмање три године; или најзад, садашње учитељице Више женске школе, које служе најмање 5 година а положили су учитељски испит”.

Милена Бојовић је у време доношења ових законских измена радила већ 7 година у овој школи као класна учитељица, па је тако испуњавала услове да не мора имати завршен философски факултет. Још школске 1891/92. године, када је почела да ради као класна учитељица, определила се да предаје историју Срба и тај предмет, као главни, предавала је до одласка у пензију 1910. године. Повремено је била задужена и за предмете земљопис, гимнастику, газдинство и ручни рад.

Виша женска школа у Београду, и поред дужег противљења Државног савета, основана 1863. године на предлог кнеза Михаила Обреновића, имала је важну улогу у еманципацији жена у Србији. Томе је нарочито допринела њена дугогодишња управница, енергична и образована Катарина Миловук, која је, свесна значаја образовања женске деце, водила ту школу на својствен начин, створивши бројне генерације образованих жена, које су другачије гледале на своје место у друштву. Многе касније истакнуте активисткиње у борби за изједначавање права жена и мушкараца потекле су из ове школе, или су биле наставнице у њој. Школу је нарочито помагала краљица Наталија: „Она је често и сама проводила читаве сате на часовима и испитима у тој школи, у којој је имала многобројне стипендисткиње. Често је делила девојчицама

10 | Члан 13. наведеног Закона.

11 | *Извештај Више женске школе за 1899/1900*, стр. 20.

бомбоне и друге ситне поклоне, које су за њом у корпама вукла шест лакеја у црвеним ливрејама, с белим рукавицама и белим перикама. Краљичина огромна популарност долазила је добрим делом баш преко те школе, чије су је ученице обожавале. Те симпатије играле су улогу и после њеног прогонства, а нарочито после 1900. године, када је Драга Машин постала краљица, а женски свет због краљице Наталије сав био листом против ње”.¹² Да ученице не би ишле у удаљену Вазнесенску цркву, одлучено је да се у школском дворишту подигне црква, чију је изградњу највише помогла краљица Наталија, па је у њену част названа именом Св. Наталије и прва служба је била 25. октобра 1880. године.¹³

Кроз наставу и посебна предавања истицани су циљеви и задаци образовања у тој школи, којима се тежило стварању нове, самосвесне Српкиње која је стуб породице и васпитач своје деце. Тако, на пример, светосавски говор учитељице Лепосаве Бошковић указује на особине које красе узорну жену. Она треба да је добра домаћица, религиозна, али далеко од сујеверја и предрасуда, научена да влада својим осећањима, жељама и вољом, да у животу буде стрпљива и спремна на самоодрицање, лепог понашања, вредна, штедљива, тачна и да знање стечено у школи касније проширује читањем добрих и корисних књига. Само образована Српкиња ће моћи да сачува веру, језик и обичаје, три најважнија обележја свога народа. Учећи томе своје потомство, она ће испунити свој главни задатак и оправдати смисао свог школовања.¹⁴

Нарочито активна у пропагирању идеја женског покрета била је Јелена Лазаревић, која је после универзитетског школовања у Женеви радила у овој школи и била истакнута сарадница београдских женских листова. У школи су као учитељице радиле и многе друге познате жене које се нису отворено залагале за феминистички покрет, али су својим радом и угледом потврдиле идеју о женској равноправности. Таква је била и Станка Ђ. Глишић, скромна, али упорна у самосталном савлађивању страних језика са којих је преводила дела познатих писаца, као што су Тургењев, Гогољ, Чехов, Мопасан, Доде, Франс и други.

У време када је Милена Бојовић радила у Вишој женској школи, колеги-нице су јој биле и две Чачанке. Надежда Петровић предавала је цртање, а Малвина Гогић, после завршених студија на Великој школи – математику. Она је, поред наставничког рада, била неко време и уредник школског извештаја. Када је Милена Бојовић почињала да ради као класна учитељица, међу њеним омиљеним ученицама била је и Даница Марковић, такође Чачанка рођењем, потоња песникиња и прозни писац. Поводом њене смрти, записала је: „Даровита а осећајности веома fine, Даница је спадала међу оне ретке ученице, којих се наставник увек радо сећа”.¹⁵

12 | Милан Јовановић-Стојимировић, *Силуете старог Београда*, Београд, 1971, стр. 65.

13 | *Извештај Више женске школе за 1899/1900*, стр. 10.

14 | Лепосава Бошковић, „Какав је задатак добре и образоване Српкиње”, *Извештај Више женске школе за 1898/1899*, стр. 1-6.

15 | Милена Бојовић, *У спомен Данице Марковић*, Р-449, Рукописна збирка у Народној билбиотеци Србије, стр. 1.

Милена Бојовић је на свој начин допринела афирмацији женског рада, не бучно, борећи се за женска права, већ тако што је, добро припремљена за свој предмет који је предавала, преносила с љубављу ученицама своје знање из историје српског народа, поткрепљујући га сазнањима из непосредних доживљаја своје мајке која досежу до сурових турских времена. За све време њеног школовања у Београду, мајка Рада је долазила пешице сваке године бар два пута, о Ђурђевдану и Митровдану да посети своју децу и помогне им колико може, а када је Перута 1891. године умро, прешла је потпуно у Београд и живела заједно са Јевремом, тада професором Богословије, и Миленом. Будним оком је пратила догађаје и живот око себе и правила поређења са оним што је сама проживела, критикујући сваку врсту помодарства. Тако је једном била у прилици да укори пријатељице своје кћерке, које су, окупивши се код ње, покушале да изведу спиритистичку сеансу, тада веома популарну у Београду: „Сећам се, бејаше се све одало спиритизму преко сточића и призивању духова. Једном дођоше две три моје другарице да држимо, сеансу. Ту већ би како би – ниси ме хтела пред њима брукати и подвикнути већ нам само рече: О, ћецо, оставите се те глупотиње! Како призивање душа и разговор с њима? То је грешно и ружно а ви сте – учитељице!

Пошто се разиђосмо покуњене ти се, Маме, са мношвом мало друкчим тоном поразговара: То више да те нијесам виђела да чиниш! Шта ће мени, у мојој кући, та ђавоља путила?! Бог био с мојом кућом и ћецом. И то се више никад не понови нити сам се ја више тиме заносила”.¹⁶

Успешан предавач историје

Да је Милена Бојовић била цењена као предавач историје види се из податка да је она, иако је било професора за тај предмет, поводом неких јубилеја држала предавања у Школи и ван ње, која су касније објављивана. Када је 13. фебруара 1899, поводом обележавања 700 година од смрти Стевана Немање, пред својим ученицама и колегама у Школи говорила о животу и раду овог великог српског владара, истичући његове заслуге за уједињење српских племена у једну државу, пожелела је на крају да и краљ Александар Обреновић буде те среће „како би се ујединило све Српство; „да поседује” мудрост Милоша Великог, како би, успешно водио уједињено Српство путем просвете и напретка и величину Силнога Душана”.¹⁷

Идејом о уједињеном Српству завршава и предавање одржано поводом прославе стогодишњице Првог српског устанка, 14. фебруара 1904. у Школи пред ученицама и наставним особљем, под насловом „Један поглед на живот српског

16 | Успомене на нашу Нану, стр. 67.

17 | Милена Бојовић, „Живот и рад Стевана Немање”, *Извештај за школску 1898/1899*, стр. 14.

народа од доласка Турака до првог устанка”.¹⁸ Ово предавање чини занимљивим јасан преглед историјских догађања од доласка Турака из Азије, њихових освајања, све до пропасти која је почела српским устанком 1804. Оцењујући тај устанак дивовским, Милена Бојовић сматра да се он од свих других, а у свету их је у прошлости било много, разликује по томе што „прост народ диже устанак, прост народ из своје средине даје вожда, прост народ ослобођава и ствара државу. Шта ради тај народ, чим је колико толико ослободио земљу од тирана? Ти непобедни јунаци показују да су у истини велики, јер познају себе и своју вредност али и своје недостатке. Увиђају, да новој Србији треба: просвећености, правичности и реда. Увиђају, колико су заостали иза других срећних и напредних народа и журе се. На све стране пламти пушка, јечи топовска грмљава, падају мртви и рањени, треба храна, треба уебане – они све то подмирују и у исто време и усред лома подижу школе, набављају учитеље, призивају образоване Србе из прека или Русије; заводе судове и судску правичност; постављају темељ државном и финансијском уређењу. Човек мора да се пита јесу ли ти људи били као и други смртни или много виши и савршенији?”¹⁹

Предавање које је засновано на добром познавању не само историје, већ и народне књижевности и патријархалног живота, одржала је Милена Бојовић 1907. године под називом „Српска жена по народном предању и историји”, које је штампано четири године касније.²⁰ У њему она говори са симпатијама о главним одликама патријархалног живота – породичној љубави и моралној чистоти. Истиче да заслуга за то у великој мери припада српској жени: „Она је душа задрузи, а на задрузи се оснивао цео наш живот.” У породици је велика љубав и поштовање деце према родитељима, а сроднички односи се негују коленима уназад, што није случај код других народа, као што нема ни братске, ни сестринске љубави, опеване у народној песми. Жена је од малена научена да буде вредна и скромна и када је потребно да сноси сав терет породичног опстанка: „И у том великом, теретном раду, жена је полагала врло много на лепоту, естетични осећај је код ње био јако развијен.” О томе сведоче везени радови који одају вештину и истанчан укус. Улога српске жене је нарочито значајна у време робовања под Турцима, јер „учила нас је вери српско-хришћанској, српском дивном језику кроз народне песме и указивала нам на величину прошлу, опет кроз песме [...] Тако је српска мајка, у доба тешка робовања, рађала јунаке, васпитањем створила их Србима и шиљала у борбу, као устанике, хајдуке или ускоке.”

На крају, Милена Бојовић се пита како треба поступити у њиховом времену, када многе новине продиру са Запада и одговара: „Треба ли се држати оних, који су против свега новог и туђег или ући у другу крајност? У том прелому треба

18 | Милена Бојовић, „Један поглед на живот српског народа од доласка Турака до првог устанка”, *Извештај за школску 1903/1904. годину*, стр. 11-21.

19 | Исто, стр. 20.

20 | Милена Бојовић, „Српска жена по народном предању и историји”, *Српска црква – календар за редовну 1911. годину*, стр. 20-47.

да радимо као наши стари, као што су они умели прилагођавати према својим особинама и природи римску културу, тако и ми треба да се нађемо пред западном. Јер по природном закону нема стајања на једној мери него, или се напредује или опада. Ми морамо ићи за временом, само морамо са великом пажњом и разбором бирати прави пут, како не бисмо лутали, те губили време и снагу”.²¹

Ово, веома запажено предавање, догодило се на дан трогодишњег помена мајци Ради, па је у свом дневнику записала: „Јуче се навршило три године од твоје благословене смрти, али ти, Нано не дођох. Некако се стекоше прилике те би тако. Била сам заузета једним предавањем у великој школи. Случајно и без моје воље - јер ти, мајко, знаш, колико сам ја повучена – наметнуто ми је то предавање. Говорила сам о „Српској жени” и свему ономе што је она значила у животу нашега народа. Ствар се је допала и рекоше: лепа је. Чак је било питања, одкуд ја познајем све оне узвишене особине српске жене? „Познајем добро своју мајку” – био је мој одговор. Јесте, Нано, ко познаје твој рад и дивне особине српске душе твоје – тај има пред собом савршен тип Српске жене и њен судбоносан утицај на понашање нашега народа. И стекло се је тако, да држим то предавање на сам дан твоје смрти. Тиме сам, без удешавања, учинила теби, Нано, трогодишњи помен”.²²

Милена Бојовић се није удавала, налазила је животни смисао у преданом раду и безграничној љубави према својој браћи и мајци, којој је посветила сву своју пажњу, негујући је пред крај живота. После њене смрти и сахране у Београду, наставила је да живи у заједничкој кући са братом Јевремом, док су браћа Петар и Лука имали своје породице, а брат Јован је живео са својом бројном породицом у Горњој Коњуши у топличком крају, где су се преселили још 1883. године из Радаљева.

Тешко је поднела смрт брата Јована, који је умро шести по реду од њих једанаесторо деце, колико их је у породици било. Тим поводом, обраћајући се мајци, записала је 21. марта 1911. у свом дневнику:

„Знаш, јер је дошао тамо твој син, твој мили Јован! Нас је оставио а вама је, Бабу и теби дошао. Ето, сад имате више деце тамо него овамо. Ти му се радујеш, волиш што ти је дошао, јер се сећам, говорила си нам:

– Послије Илије роди ми се Јован, друга велика радост и срећа.

Доцније и теби је било жао а и њему, што је био прешао годинама те није могао поћи у школу као браћа му. Но он се тешио и налазио среће у напредовању своје браће, коју је безгранично волео. Живот му није био лак. За време рата са Турцима би двапут рањен у леву руку, којом после није могао радити. Много је препатио у животу али сада се је одморио”.²³

Убрзо је дошао и Први светски рат са свим својим страхотама и разарањима и Милена Бојовић је са братом Јевремом, тада већ пензионисаним професором београдске Богословије, напустила Београд пошто су уточиште нашли у Горњој

21 | Исто, стр. 46.

22 | Милена Бојовић, *Успомена на нашу Нану*, стр. 43.

23 | Милена Бојовић, *н. д.*, стр. 94.

Коњуши, у породици преминулог брата Јована. Као што је чинила и до тада у свим преломним моментима у животу, обраћа се својој Нани у дневнику (4. децембра 1914):

„Преврну се све, прекиде се мирни живот а захвати стравична олуја те растури мирна људска обиталишта, претвори их у пустолину. Дође тешки, крвави рат. У овоме страху, већем од смрти, једина ми је утеха: наша мила Нана је избегла ове ужасе! Она нам је мирна, склоњена, Богу вечном хвала! И ми, Нано, под ужасом душманске навале остависмо дивни Београд, кућу нашу и – твој гроб Мајко!...

Београд наш, царствени, престоница Србије – пао је у руке непријатељу. На врхунцу муке и страве узех Јеванђеље”²⁴

Поред свег зла које су Бојовићи претрпели због ратног пустошења, задесила их је нова породична трагедија. Умро је најстарији син војводе Петра, Војислав, студент медицине у Немачкој, који се одмах по избијању рата вратио у земљу. У дневнику кратко бележи:

„Авај, авај, Нано моја! ожалошћени смо тешким ратом, тешком патњом народа целога. Гине се на хиљаде, умире од страшних болештина. По врх свега задеси нас велика наша лична жалост – умре нам Војислав, наше најмилије, златно дете. Радио у војној болници, где се заразио страшним тифусом”²⁵

У априлу 1915. су се, ипак, Милена и Јеврем вратили у Београд и, што је ратно стање драматичније, њени записи су све краћи. Тако је 5. августа 1915. записала:

„Већ четврти месец како смо у Београду и живимо под даноноћним праском топовског пуцања и аеропланских бомби. Хоћемо ли моћи још дуже овде остати или ћемо опет оставити све, све?”

Ускоро су морали опет назад у село, где је дошло до болног расанка са братом Јевремом, који се прикључио српској војсци у повлачењу преко Албаније. Запис у дневнику драматично сведочи:

„Очајни смо! Сва Србија је под злим непријатељем. Очекујемо их свакога часа јер су све поплавили до Јастрепца. Данас, 1. новембра у недељу, раздвојих се са Јеком, братом милим. Он оде, склони се да не буде поробљен. Одоше сви само ми са овом ситнежи. Одоше а ми тужни остасмо, питајући се: да ли ћемо се још кадгод видети у овом тешком животу”²⁶

Милена Бојовић је остала до краја рата у селу, делећи судбину своје родбине. Ретко пише белешке у дневнику, углавном је то када о некој смрти „јавља” својој Нани. Крајем 1916. записује:

„Давно ли је било – година читава прошла – како сам те последњи пут звала, призивала те у помоћ, Нано! То је био јаук душе моје у тешкој тузи од расанка са Јеком, братом драгим и самртног страха пред поплавом дивљих непријатеља. И збише се судбоносни догађаји. Већ је прошла читава година,

24 | Исто, стр. 95.

25 | Исто, стр. 96.

26 | Исто, стр. 98.

како смо у ропству; како не знамо ништа ни о коме од наших милих... Јесу ли само живи и где су?

Јуче нам премину Перка,²⁷ снаха твоја, Нано! Избави се свих мука и ја јој завидим. Прецркла је од тешке жалости за децом својом и страха од злих непријатеља. Један јој син у ропству, најмлађи, о њему знамо, другог је нестало још пре окупације. Четворица су избегли. Где су и јесу ли живи? А ова деца, унучад остала су да им се она брине животом и храном. И она, сирота, у бризи у тешкој жалости трчи, ломи се и старај а све под неизреченим страхом од, Шваба и Бугара живчано пропаде у мукама живот заврши.

Кад је доведена мени је било осам година а њој шеснаест²⁸.

Баш због те велике породице свога брата Јована остала је у селу, а није послушала Јеврема да иде с њим:

„Ја не пођох са њиме поред свега његовога наваљивања па и љутње и великог његовог незадовољства. Не пођох, јер немадох срца оставити ону децу и жене у нашој кући на селу. И јер би ме било срамота онамо у туђини – Србија пропала а ја се спасла. Шта сам спасла? Бедни, стари живот свој²⁹.”

Топлички устанак

Када је напустила Београд, Милена Бојовић се није надала да ће у Горњој Коњуши бити изложена још већим страдањима, што се десило нарочито у време Топличког устанка. Ту се поново срела са својом некадашњом ученицом, тада већ познатом песникињом, Даницом Марковић и била сведок њене храбрости испољене у помагању тамошњем живљу у борби против Бугара.

О тешким данима испуњеним бугарским злоделима сведочи њен рукопис „У спомен Данице Марковић³⁰”, написан много касније као сећање на те дане, поводом вести о смрти бивше ученице и сараднице у данима ропства под Бугарима. Рукопис је изванредно сведочење о пожртвованој борби Данице Маровић, физички нејаке жене, мајке троје деце, као и о бугарском терору коме су сви били изложени:

„Од новембра 1915. до пролећа 1917. године, живело се под притиском тешке неизвесности. Непријатељи су били повукли границу својих територија, према чему је Топлица до Јастребца припадала Бугарима. Топлица богата, а Бугари ненасити, али се ипак живело. Пошто су прошли први дани страха, жалости и запрепашћења свет се повукао у себе и старао се, да животари од данас до сутра али не губећи наде, јер свако је у дубини своје душе имао уздања: Бог ће помоћи, ослободићемо се.

27 | Петрија, Перка је била супруга Јованова.

28 | Милена Бојовић, *Успомена на нашу Нану*, стр. 99.

29 | *Исто*, стр. 118.

30 | Рукопис се чува у Народној библиотеци Србије, а објављен је у *Дисовом пролећу*, 37/2006. и *Књижевном листу*, 48/2006.

Било је разлике између села и града. Сеоско становништво било је боље снабдевано храном и поред сталног пљачкања, а градско је, у том погледу трпело оскудицу али је било, колико толико, заштићено против насиља. То и тако је трајало до фаталног устанка у пролеће 1917. године. Тим устанком Бугарима су руке постале одрешене да чине све, што су њихови подивљали инстинкти желели. [...]

Поред већ дотадашњих „војвода” појавише се нови и злочини достигнуше врхунац почетком 1918. године. Један од тих намести се у селу Прекадину, близу Прокупља. Име му брзо запамтисмо, звао се Лазар а веома у вољи Атанасову. Свакодневно, у сутон, најавили би се његови људи у селу и одводили наше везаних руку. Трпали су их у један дубок, влажан и мрачан подрум, све на гомилу, не дрешећи их. Тим начином, за неколико дана, би тамо стрпано 50-60 људи из села: Ђушнице, Пискања, Горње Коњуше, Точана, Виче. Шта је тамо рађено и како су мучени ти људи – то је тешко рећи а и замислити. Мучења је вршио сам Лазар и то увек ноћу.

Тада, усред те ватре, јављено³¹ је у Прокупље Даница Марковић молбом да оде до Ниша и извести Тасева о тим страхотама. И она је отишла, с колико труда и опасности – то може себи представити само онај, који је био тамо оних дана. [...] Последица тога њеног путовања била је: генерал прати пуковника Рајева, да испита кривице наших људи, а Даница посла поруку и јави: доћи ће изасланик генералов и да треба ићи пред њега жалбом, да се наши људи отргну из руку Атанасова и Лазара и спроведу у Белољин где ће ствар извиђати командант ополченаца. Дигосе се жене, јер људи су били сви покупљени. Тако и би. Рајев беше приступачан и очевидно противник комитских зала. Чим је стигао Рајев, долети и Атанасов да испита своје „војводе”. Наши бише преведени у Белољин, где осташе до почетка јуна.

После тих догађаја мене су Бугари протерали на аустриску територију преко Блаца и ја се више никад не видех са сиротом Даницом.”

О тим судбоносним данима, када се поново срела у најмање очекиваним околностима са својом бившом наставницом, Даница Марковић је писала у фељтону о Топличком устанку, објављеном у „Политици” у марту и априлу 1929. године. Иако је буна била угушена, Бугари су тражили разлога да остану што дуже, јер „у Топлици је била милина за њих: погаче, печене кокоши, гибанице и многострука пљачка.” Зато су измишљали тобожње дизање главе устаника, не би ли добили одобрење од команде да остану и даље. Један такав догађај десио се у селу Горња Коњуша, који помиње и Милена Бојовић у свом рукопису, а Даница Марковић о њему подробније сведочи у свом фељтону:

„У селу Коњуши, живи породица Бојовића – најближа родбина, синовци, нашег војводе Бојовића. У то време, кад се ови догађаји одигравају, у селу се налазила и госпођа Милена Бојовић – сестра војводина – пензионисани професор³², која

31 | Ту вест је послала Милена Бојовић Даница Марковић, али она из скромности не помиње своје име.

32 | Милена Бојовић није била професор и није предавала у Женској гимназији.

нам је некад у Вишој Женској Школи, а доцније у Женској гимназији прекрасно предавала Српску Историју. Дакле на Сретење 1918. освану снег у свој Топлици – а у снегу мноштво човечијих трагова од Бојовића куће до једног потока у Коњуши. Бугари дигосе узбуну да је те ноћи долазио четовођа Дрљевић са својим друговима, четницима, отуда они трагови од Бојовића куће до потока. Они оптужише мноштво сељака из Коњуше, Прекадина и околине, да су се састајали с Дрљевићем. Но што је најгоре људе је теретио један изрод, некакав Миливоје Палибрк, коме је Дрљевић био кум, и који је тврдио да се Дрљевић заиста састајао с оптуженима и да је долазио и к њему – Палибрку. На ову оптужбу похапсише њих 70, које људи, које жена, па их тукоше и злостављаше на разне начине, да многи од њих дадоше исказ, како је Дрљевић заиста долазио. После дугог истраживања, разних испита и ислеђивања, увек праћених најнечовечијим злостављањем, Атанасов пусти неколицину похапшених и даде им рока да до краја месеца нађу у гори Дрљевића и другове и да их похватају и доведу, иначе ће сви бити повешани. Ови невољници искористише слободу кретања, домакоше у Прокупље и испричаше своје патње, молећи да им како год спасемо животе. Но, искрено говорећи, ми смо били неповерљиви према овим људима, да нису какви провокатори, испослати од стране Атанасова. Но, кад госпођица Бојовићева посла поуздано лице с писменом поруком да се његовим исказима може поклонити пуна вера – ми потрчасмо у Ниш да из кануа злочиначких ишчупамо оне несрећнике.

Најсвирепији од свих војвода из Планинске Дружине, био је неки Гаврил Стојанов – озлоглашени Гаве. Он је инсценирао овај долазак Дрљевића, он је узео на поступак оптужене. Али нико није подвргнут већем злостављању од стране ове звери, колико сестричина војводе Бојовића, кћи попа Павла Каличанина из Коњуше.

Област обавештена о свим овим догађајима, нареди да се Гаве разоружа и затвори, и преже озбиљно да се ствар изведе на чистину. Иако је било јасно да је цела афера намештена, ситуација се компликовала упорном оптужбом оног неваљалца Палибрка. Гаве, међутим побеже из затвора.

Ми смо, међутим, уложили све напоре, да се у аферу унесе што више светлости, како би се они несрећници избавили. Нарочито смо код области инсистирали да од аустријских власти тражи извештај, да ли се крајем јануара и почетком фебруара Дрљевић налазио на аустријској територији. Међутим Гаве је био пронађен и ухваћен. Доведен у теснац, он признаде, да је он начинио оне трагове од Бојовића куће до потока, и наместио целу ствар.

Најзад у мају, отприлике о Константину и Јелени, оконча се ова гнусна, зликовачка афера и последње ухапшене пустише домовима. Убрзо потом, почетком лета повукоше из Топлице Планинску Дружину и јадни, измрцварени народ мало дахну душом”³³

Дошла је жељно очекивана слобода и Милена Бојовић се враћа своме дневнику, „обавештавајући” о томе своју Нану:

33 | Даница Марковић, „Утисци из буне у Топлици”, *Политика*, 5. април 1929, стр. 6.

„После најдубљег очајања дошла је радост, која се уздизала до неба. Вратише се наши из туђине и избавише нас из ропства. Твој Перо, твоје „младунче” на челу српске војске долете, змајевским летом, од мора далекога до царственога Београда за шест недеља. Плати злим непријатељима за све наше муке. Дође и Јеко и Лука мили, дођоше нама деца, сви се састадосмо. И та радост и та срећа изравна све муке”³⁴

По доласку у Београд затекли су стан похаран и упропашћен: „Кад смо дошли у Београд, од нашега покућанства у стану, Авалска ул. 22, ништа што је боље било, нисмо нашли: ћилими, хаљине, рубље, слике, посуђе све је однето. Остала су два-три полупана ормана, три празна искривљена кревета без дасака и нешто књига, које су снели у сутерен те потпаљивали ватру и пашчад на њима лежала. Око половину књига – све што је боље, упропашћено је – однето”³⁵

Милена и владика Јефрем Бојовић у Чачку

После рата Милена и Јеврем проводили су своје пензионерске дане у обновљеном стану у Београду, не очекујући више никакве значајне промене у животу. Али, то се, ипак, десило. Архијерејски сабор је 28. фебруара 1920. изабрао Јеврема за епископа шабачког. Истог дана је замонашен у манастиру Раковица, поставши ђакон и убрзо је рукоположен за јеромонаха. Већ 8. марта је било посвећење за владика у Саборној цркви „и све се зби, тај важан догађај нашег живота, све то, у току тринаест дана. Нагло, ненадно, без припреме и предомишљања уђе Јеко мили у тај тешки, свети позив.”

Сутрадан, 9. марта, о овом преломном догађају у њиховом животу Милена је у дневнику записала:

„Седим и надам се и очекујем, да нам дође Јеко, брат наш мили, Владика наш. Очекујемо га заједно Лука и ја. Очекујем га и премишљам, претурам у памети, шта се све догодило у ових десетак дана. И, као увек у важним часовима нашег живота, призивам тебе, наша мила Нано! Ево и сад износим пред твоју успомену своје мисли, своје осећаје. Хтела бих одређено да ти кажем али – не умем. [...] А кад помислим, да смо, Јеко мили и ја, овде у кући нашега драгога Луке, били тако мирни, тако спокојни не слутећи ни најмање догађаје, који ће нас истргнути из наше драге, братске мирноће и задовољства. Не зна човек своје судбине. И боље. И све то па то – не скида ми се са ума; како би, како дође, та изненадност, та брзина, та промена.

Три пуне године и још три дана били смо раздвојени, Јеко, брат мој мили и ја, ти то знаш, мајко наша. Раздвојени ми, који смо увек били заједно с тобом, Нано драга! А пошто нам ти оде у вечност Јеко заузео још и твоје место према мени. И дотле је био диван и нежан брат а од тада је сваки покрет моје душе

34 Милена Бојовић, *Успомена на нашу Нану*, стр. 102.

35 Јефрем Бојовић, *Тестамент*, Гласник Српске православне патријаршије, бр. 23-24, 15. јуни 1933, стр. 363.

пратио и разумео. Драга су ми, веома драга и друга браћа: Лука и Пјер; мили су ми као очи у глави, а и они мене воле дивном братском љубављу, како само могу волети најнежнија браћа у нашем српском народу своју сестру. Но ја сам већ навикла на раздвојицу с њима, па и кад плану страшни рат, који нас израздваја ја осетих највише жалости са Јеком, који оде у туђину а ја остај у поробљеној домовини. [...] И би туге, патње и страдања изнад снаге човечије душе. Многи и многи не преживеше, подлегоше али други дочекаше срећан час слободе и састанка са својим најмилијим. И ја сам, после три године и три дана тешкога растанка, дочекала бескрајну срећу да ми дође Јеко, брат мој. И мало по мало, после првих, силних узбуђења, почнемо се стишавати, живци се почеше умиривати, страшни догађаји узмицати у прошлост, губећи од своје страховите, крваве суровости много што-шта. Почнемо се враћати старим навикама, колико је то могуће сада у овој материјалној оскудици. Али још и сада, после годину дана и четири месеца одкако смо се сви искупили, деси ми се често, кад се пробудим из дубоког сна, да се тргнем и запитам: је ли то истина, да смо слободни? Јесмо ли се састали? Јесмо ли у Београду? [...]

А дан посвећења примицао се је. Уочи самог тог чина, 7. марта, дође Пјер мили из Новог Сада. О, како је добро дошао. Да, сада је било потребно да се сви ми, његова браћа драга и деца, искупимо око њега, при овоме важном чину његова живота. А Пјер мили, још није ни прага прескочио, прва му је реч била: Где је Јеко? Па се чисто сневесели на одговор, да је у митрополији. Сместа оде онамо и видео га је у цркви при обреду „вечера љубави”. И није се могао уздржати да не загрли свога брата не гледајући на обред. Ја сам била срећна због доласка Пјеровога, срећна двоструко. Прво, што сам била жељна свога Пјера, кога нисам видела више од године дана, а друго, што ми је, поред Луке, попуњавао место Јеково.

8. марта, недеља, било је посвећење и ми смо сви отишли у Саборну цркву, где је света било врло много. Стала сам у крај, повучено, да бих могла бити прибранија у молитвама и мислима. Ништа од обреда нисам видела, али ме је Јеков глас, при говору заклетве, умирио јер сам видела да је миран. И у тим незаборавним тренуцима, ја сам осећала, да сте поред Јека и нас свих били и ви, наши родитељи”³⁶

Владика Јефрем Бојовић провео је у Шапцу пола године, па је потом именован 4. новембра 1920. за епископа жичке епархије, где је остао до краја живота, 1933. године. За све то време живео је у Чачку, седишту епархије, и будући да је владичански двор порушен још 1911, боравио је у скромној кући, која и данас постоји поред чачанске цркве, а с њим је живела и његова сестра Милена, старајући се о њиховом малом домаћинству. Штета је што није оставила више података у свом дневнику о том периоду њиховог живота, већ је описала само оно што је њу највише потресло, а то је боловање и смрт њеног брата:

„21. маја (3. јуна) 1933. године у Чачку на празник Цар Константин и царица Јелена у 3 часа јутром у суботу уочи Тројица представи се Јеко.

Бабо, Нано! родитељи наши драги, ето испраћамо вама нашег милога Јека. Ви ћете га радосно дочекати јер он испуни своју дужност дајући до краја свој живот раду али ми плачемо за њиме јер се растајемо с њиме.

Јеко је провео у тешком, узвишеном чину владике тринаест и по година. Све то време протекло му је у непрекидном раду, може се слободно рећи у раду без одмора. Пред крај, на две и по године, већ је почео и побољевати, али га ни то побољевање није могло отргнути од рада и службе у цркви. У последње време веома ослабео и преболан устајао је са постеље те је радио и потписивао акта. На три дана пред смрт тешком муком савлада несвестицу, уста као сенка и потписа последњи пут наредна акта. У томе је био исто онако неуморан као што си и ти била, Нано, мајко наша. Као и ти и он је одолевао љутој бољци, као и ти и он је сносио болове без речи, без јаука, као и ти ни он не замучи никога око себе. А све се боји, да се ја не бих заморила, брине се, да ли сам се ја наспавала. Од све твоје деце он ти је највише личио, био ти најближи. Последњих дана много је и стално мислио на вас, наше родитеље, на тегобе живота, које сте пренели. Нарочито о теби, Нано, говорио је:

„Нисам умео ценити рад наше мајке, њене безмерне жртве око нас. Колико је она поднела труда и бриге док је нас, своју децу извела на пут. Тек сада – али доцкан – увиђам то.”

[...] Од Спасов-дана до Тројица гасио се приметно и већ би време да позовем Петра, Љубомира и Драгана. Дође прво Петар, у уторник, те се видеше и цело после подне разговараше о прошлости, о нашим родитељима красним. Преко ноћ, тога дана, наста последња самртна борба. Среда, четвртак и петак протекоше гасећи му живот и – угаси се његов лепи, радни, чисти, до светиње, живот. [...] Све до тога дана падале су кише и време је било тмурно али то јутро освану ведро. У пет часова изнесоше свештеници ковчег, спустише пред кућом а рани зраци, мајскога сунца обасјаше његово лепо и сад свет-мирно лице. Уз песму свега чачанскога свештенства би пренето и положено на одар у средини цркве, оне цркве од које би се он тешко жив одвојио. У цркви је одмах учињен помен а од његових бесмо ту само Љубо и ја, никога више не беше. Тако је било и кад си нам ти умрла, Нано, само смо се нас двоје онда затекли поред тебе.[...]

Пошто је било уочи Духова то је црква била окићена цвећем и зеленилом а застрвена младом травом. Кад сам ушла у онај полумрак слабо осветљен кандилима а испуњен свежим мирисом траве, тихим читањем јеванђеља поред одра, на коме је он, мили мој Брат, почивао тих, леп и свет. Никада ничега лепшег и узвишенијег нисам видела нити бих могла пожелети лепшег краја земаљском животу него ли је овај и овакав³⁷.

Владика Јефрем Бојовић сахрањен је у манастиру Студеници, у гробници коју је унапред припремио, што се види из његовог тестамена: „Молим

Високопреосвећену и Преосвећену Браћу, да ме сахране у лавру Св. Студеницу, у гроб који сам спремио у предњој припрати на левој страни”.³⁸

Милена Бојовић није присуствовала сахрани, већ је први пут отишла у Студеницу на четрдесетодневни помен са Љубом, сином свога брата Јована и о томе је у дневнику записала: „Ишли смо аутом. Пут леп, живописан, нарочито ибарска клисура. И сва та лепота дана и земљишта пролазила је поред мене као сан. Једна једина мисао је заузимала сву моју душу: идем Јеку драгом. Идем Студеници светој! Својој највећој братској љубави и својој највећој светињи! Јер од све моје браће миле, Јека сам прво и највише заволела и волела као и тебе, Нано, мајко драга. Од свих српских светиња Студеница је заузела сву моју душу још од онда, када сам почела разумевати значај наших старих задужбина. И ето, сада идем у походе томе Брату и на поклоњење тој светињи. Ничега више није било за мене оних часова. Стигли смо за непуну четири часа путовања.

Чим смо сишли с кола ушли смо у цркву, пришли гробу Јековом. Речима се не може исказати, шта сам осећала. Али поврх велике туге за Братом драгим подизала се је радост, срећа, јер ми је Брат удостојен да борави свој вечни сан у највећем храму Српском под окриљем најславнијих светитеља српских: Немање – светог Симеуна, краља првовенчаног – светог Симона и Светог Саве! За ту срећу вредело би цео век провести, не само у побожности него и у мучеништву”.³⁹

Дневник се завршава дирљивим тужењем: „Пролазе дани али ме не удаљују од тебе, Брате! И не волим кад ма шта расеје макар и за неколико часова и одаљи ме од твоје успомене. Други мисле да ми је самоћа тешка али мени баш самоћа и треба јер кад сам сама ја сам – с тобом Јеко! Нико ми те не може заменити, као што си ми ти некада заменио Нану. Једино би то могао бити Пјер али је он далеко. Била се појавила звезда вечерњача, наша звезда, о којој смо ми увек водили рачуна, гледајући је при њеним периодичним појавама; пратећи је на њеном путу докле се диже и спушта; рачунајући кад ће се изгубити иза видика а кад поново јавити – једанпут као вечерњача а друге године као зорњача, даница (венера). Кадгод нам се дала прилика, журили смо да видимо једновремено: сунце, месец и ту звезду, нашу звезду, тако смо је ми звали. То се не може често видети и ми смо је тако видели заједно свега трипут; два пут увече, при заласку сунца и појави њеној и месечевој и једанпут јутром, при изгревању сунца док су се она и месец још видели. То смо је гледали заједно иначе, ти си је Јеко, више пута тако виђао. У последње време, ти си ми био често и дуго у Београду или Карловцима и јављао си ми, да гледаш „нашу звезду” а тако и ја теби. Тако су се наши погледи сретали, састајали на нашој вечерњачи. И сада, почетком ове зиме, ја видех ту звезду и ништа ми толико туге не задаје као поглед на њу. И гледах је читавим часовима, док ми се не би изгубила; гледах је као кад бих тебе,

38 | Јефрем Бојовић, *Тестамент*, Гласник Српске православне патријаршије, бр. 23-24, 15. јуни 1933, стр. 364.

39 | Милена Бојовић, *Успомена на нашу Нану*, стр. 149.

Брате, видела. И плачући питах те: видиш ли је ти сада, Јеко? Јесу ли нам се погледи срели, наши у њеним зрацима, као некада? Да ли ти је сада јасно, шта је та звезда, шта друге безбројне?

О Јеко, Јеко! дознаде ли ти, сада духом својим, простор васијоне, почетак и крај времена, тајну живота? Је ли простор без краја? Је ли време без почетка и свршетка? Је ли живот вечан?

Сада више не видим звезде, изгубила ми се са видика”⁴⁰

И то је последњи запис у дневнику Милене Бојовић, јер за њу више није било важних догађаја које је требало записати. Остатак живота провела је у Горњој Коњуши, где је и умрла десетак година касније – 24. априла 1943. године. Сахрањена је на сеоском гробљу поред оца Перуте и брата Јована.

Милена Бојовић је својом скромношћу, оданошћу и љубављу према својој мајци и браћи била она Српкиња о којој је говорила у својим предавањима, научивши о њој прво на примеру своје мајке, а затим и у школи у којој је учила и касније радила. Живела је и понашала се у складу са традиционалним моралним начелима. Никада није истицала себе, тако да ни свој дневник није потписала, вероватно зато што га је писала да би олакшала својој души, а не у намери да остави податке о породици за будућност. Зато се и десило да чак и научни радници, цитирајући поједине делове, наводе тај рукопис као анонимни извор, или за аутора сматрају човека који га је поклонио Архиву САНУ. Тој неправди је и сама допринела, несвесна значаја својих забелешки, нарочито вредних у делу где је записала причања своје мајке о животу и обичајима Срба под турском влашћу. Записи о другим члановима њене породице су такође вредни, јер многи подаци се могу сазнати само из њеног дневника. И зато не треба да остане анониман. Њена браћа, војвода Петар Бојовић и владика жички Јефрем Бојовић имају истакнуто место у српској историји, али слика о њима је потпунија када се прочита дневник њихове сестре, Милене Бојовић.

Unknown Milena Bojovic

Milena Bojovic was the youngest child in a numerous family, originally from Misevici near Nova Varos, celebrated by the sons Duke Petar and Zica Bishoup Jefrem. Running away from the Turkish rule, the family came to Serbia climbing over mountain Javor and settled in the village Radeljevo near Ivanjica when Milena was only several months old. Thanks to the determination and wish of the mother who wanted all her children to be educated, Milena completed primary school in Ivanjica and then in Belgrade she finished Advanced School for Women. She was working in Krusevac as a teacher for the first two years, and then she taught history in Advanced School for Women until she retired in 1910. In 1883 her parents moved to Prekadin near Prokuplje, the village Gornja Konjusa to be more precise, where father

Peruta built a house, so when Milena left Belgrade because of the First World War she was in the company of her favourite ex pupil Danica Markovic and followed her participation in Toplica Uprising where they were collaborators at one moment. She never formed the family and she gave all her love and care to her brothers, especially bishoup Jefrem. She spent time between 1920 and 1933 living with her brother Jefrem in Cacak when he died. She died in Gornja Konjusa in 1943 where she was buried next to her father and brother Jovan.

As a teacher of Advanced School for Women she gave several lectures from the national history which were published, while her diary with a title – Memory on our Granny – which she lead from 1904 to 1933, remained in manuscript and today it is kept in the Archive of the Serbian Academy of Science in Belgrade. This manuscript includes valuable facts about the family Bojovic as well as about life and customs of Serbs under the Turkish rule.

Marija ORBOVIC

Milena Bojovic, l'inconnue

Milena Bojovic fut le plus jeune enfant dans une famille nombreuse, originaire de Misevici, près de Nova Varos, que rendirent illustre ses frères, surtout, le maréchal ultérieur Petar et l'évêque de Zica Jefrem. Fuyant du pouvoir turc, la famille s'enfuit en 1867, par le Javor, en Serbie et s'installa dans le village de Radaljevo, près d'Ivanjica, lorsque Milena eut à peine quelques mois. Grâce à la persévérance et au désir de la mère pour que tous ses enfants furent instruits, elle termina l'École primaire et le Collège à Ivanjica et ensuite, à Belgrade, l'École supérieure de filles. Elle entra en service d'abord deux ans à Krusevac comme maîtresse, puis ensuite elle enseigna l'histoire jusqu'à sa mise à la retraite en 1910 à l'École supérieure de filles à Belgrade. Ses parents déménagèrent en 1883 à Prekadin, près de Prokuplje, plus précisément dans le village de Gornja Konjusa, où le père Peruta construisit une maison puis, fuyant de Belgrade quand la Première Guerre Mondiale commença, elle eut l'occasion d'être dans le voisinage de son ancienne élève préférée, Danica Markovic, et de suivre sa participation à l'insurrection de Toplica, dans laquelle elles furent, à un moment, même collaboratrices. Elle ne fonda jamais de famille, aussi elle orienta tout son amour et sa préoccupation vers ses frères, et le plus vers l'évêque Jefrem, vivant chez lui à Cacak de 1920 jusqu'à la mort de celui-ci en 1933. Elle mourut en 1943 à Gornja Konjusa, où elle fut enterrée à côté de son père et de son frère Jovan.

En tant que maîtresse à l'École supérieure de filles, elle tint plusieurs cours d'histoire nationale, qui furent publiés, tandis que son journal intime intitulé "En souvenir de notre Nana", tenu de 1904 à l'année 1933, resta en manuscrit et est gardé aujourd'hui dans les Archives de l'Académie serbe des sciences et des arts à Belgrade. Ce manuscrit contient des données de valeur à propos de la famille Bojovic, ainsi que sur l'existence et les coutumes des Serbes sous la domination turque.

Marija ORBOVIC

Милена Бојовић (1867-1943)

Кућа Перуте Бојовића у Горњај Коњуши

Рада Бојовић (1822-1904)

Испраћај Јеврема Бојовића у Чачку (1933)